

महात्मा फुले यांचे विचार-अवलोकन व प्रासंगिकता

Dr. Babasaheb Trimbak Motale

Dept. of Political Science, Late Annasaheb R.D. Deore Arts and Science College, Mhasadi, Sakri, Dhule, Maharashtra, India

सारांश

भारतात विचारवंतांनी विचार व कर्तृत्वाच्या माध्यमातून समाजपरिवर्तन करण्याची मौलिक परंपरा निर्माण केलेली आहे. महात्मा जोतिराव फुले या परंपरेचे पाईक होते. त्यांनी आपले विचार व कार्यकर्तृत्वातून सजाजव्यवस्थेत मुलगांमि परिवर्तन करण्यात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडली. म्हणूनच त्यांचा उल्लेख 'सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत' म्हणून केला जातो. स्त्री-शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवणारा समाजसुधारक, अस्पृश, दलित, शोषितांना शिक्षणारी दारे खुली करणारा क्रांतिकारक म्हणून महात्मा फुले यांचा गौरव केला जातो. प्रस्तुत संशोधन लेखात महात्मा फुले यांच्या निवडक विचारांचे अवलोकन व त्यांची प्रासंगिकता यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मूल शब्द: स्त्री-मुक्ती, सत्यशोधक समाज व चळवळ, सामाजिक समता, प्रतिगामी दृष्टिकोण, मानवतावाद, वर्णश्रेष्ठत्व, विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोण, समाजव्यवस्था, हंटर आयोग, समाजपरिवर्तन, महात्मा फुले, बहुजन समाज, प्राथमिक शिक्षण इ.

प्रस्तावना

संशोधनाची गृहितके

1. महात्मा फुले यांचे एकुणच विचार आधुनिक समाजात प्रासंगिक आहेत.
2. महात्मा फुले यांनी शिक्षणाचा प्रसार केला.
3. महात्मा फुले यांचा दृष्टिकोण विज्ञाननिष्ठ होता.
4. महात्मा फुले यांनी सामाजिक समतेचा स्विकार करून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडली.
5. महात्मा फुले कर्मयोगी शिक्षणतज्ञ होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. महात्मा फुले यांच्या विचारांची प्रासंगिकता अभ्यासणे.
2. महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक विचार व कार्याचा प्रसार करणे.
3. महात्मा फुले यांच्या विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोणाचा प्रसार करणे.
4. समाजपरिवर्तनातील महात्मा फुले यांची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधनपध्दती

प्रस्तुत विषयावर संशोधन करण्यासाठी ऐतिहासिक, ग्रंथालयीन व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतींचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

महात्मा फुले आणि स्त्री मुक्ती

भारतीय समाजव्यवस्थेने वर्षानुवर्षापासून विविध बंधनांमध्ये बंदिस्त केलेल्या स्त्रियांना मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवलेले होते. या स्त्रियांना व्यक्तिमत्व विकासाची दारे खुली करण्याचे मौलिक कार्य ज्या समाजसुधारकांनी केले त्यामध्ये महात्मा फुले यांचा अग्रक्रमाने उल्लेख करणे क्रमप्राप्त ठरते. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथात स्त्री-पुरुष समानतेसंदर्भात महात्मा फुले म्हणतात की, "स्त्री पुरुष जन्मतः समान व स्वतंत्र मानावेत"¹ स्त्री पुरुषांचे सामाजिक स्थान व दर्जा हा जन्मतः समान आहे, यावर महात्मा फुले ठाम होते. "जोतिराव स्त्रीमुक्तीचे आदयप्रवर्तक होते. विधवाविवाहास समाजमान्यता, केशवपनाला विरोध, बालहत्या प्रतिबंध आणि विधवांना आधार अशी अनेक कार्ये स्वतः उदाहरण घालून त्यांनी सुरू केली."² महात्मा फुले यांनी स्त्रियांना तत्कालिन सामाजिक दुष्टचक्रातून बाहेर काढण्यासाठी स्वतः पुढाकार घेतला. स्त्रियांना समाजात सन्मानाची वगणुक मिळावी या हेतुने त्यांनी प्रथमतः स्त्री उध्दाराच्या कार्याकडे आपले लक्ष केंद्रीत केले. विधवांच्या परिस्थितीत सुधारणा घडवण्यासाठी त्यांनी विधवाविवाहास समाजमान्यता मिळवून दिली. तसेच विधवा स्त्रियांचे केशवपन करणाऱ्या दुष्ट प्रथेविरुद्ध न्हाव्यांचा संप घडवून आणला. हिंदु धर्मशास्त्राने स्त्री-पुरुषांविषयी सांगितलेल्या विभिन्न मापदंडांविषयी महात्मा फुले म्हणतात जी, "स्त्री आणि पुरुष एकसारखे एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचा उपभोग घेण्यास पात्र असता स्त्रियांस एक तन्हेचा नियम लागू करणे व लोभी पुरुषास दुसरा नियम लागू

करणे, हा निव्वळ पक्षपात होय."³ महात्मा फुले यांनी सामाजिक मानसिकतेवर पक्षपातीपणा केल्याचा अचूक ठपका ठेवलेला आहे.

"महात्मा फुले यांनी स्त्रीमुक्तीच्या प्रश्नांकडे एक सुटा प्रश्न म्हणून कधीच पाहिले नव्हते. एकुण हिंदु संस्कृतीचा व विषम समाजरचनेचा एक अविभाज्य भाग म्हणूनच त्यांनी स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा विचार केला होता. त्यामुळे संपूर्ण समाजव्यवस्था आमूलाग्र बदलणे हाच त्यांना स्त्रियांच्या बंधमुक्ततेचा मार्ग दिसत होता."⁴ हिंदु संस्कृतीवर आधारित संपूर्ण समाजव्यवस्थेत जोपर्यंत मूलभूत परिवर्तन होणार नाही तोपर्यंत स्त्रीमुक्ती होणे शक्य नाही, हे महात्मा फुले यांनी जाणलेले होते. म्हणूनच समाजपरिवर्तनात त्यांना स्त्रियांच्या मुक्ततेचा मार्ग दिसला आणि त्यांनी तो अवलंबला होता. महात्मा फुले म्हणतात की, "स्त्रियांना मानवी हक्कांची जाणीव होऊ नये, या इरादयाने लोभी पुरुषांनी त्यास विद्या शिकविण्यास प्रतिबंध केला."⁵ स्वार्थी पुरुषप्रधान संस्कृतीने जाणीवपूर्वक स्त्रियांना त्यांच्या मानवी हक्कांची जाणीव होण्यापासून परावृत्त केले. याचाच एक भाग म्हणून स्त्रियांना तत्कालिन प्रतिगामी शक्तींनी शिक्षणापासून वंचित ठेवले. भारतीय स्त्रियांच्या उध्दारातील शिक्षणाचा अभाव हा एक प्रमुख अडथळा होता, हे महात्मा फुले यांनी ओळखलेले होते. म्हणूनच "स्त्रियांना शिक्षण मिळाल्याशिवाय त्यांचा उध्दार शक्य नाही, असा जोतिबांचा ठाम विश्वास होता. त्यामुळे त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे कार्य प्रथम हाती घेतले."⁶ महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी प्रथम साक्षर करून पुणे (भिडेवाडा) येथे मुलींची शाळा सुरू केली. थोडक्यात स्त्रियांना समाजात सन्मानाचे स्थान मिळावे यासाठी महात्मा फुले यांनी कर्ते सुधारक म्हणून स्वतःच्या घरापासूनच सुरुवात केली आणि स्त्रीमुक्तीची व्दारे खुली केली.

महात्मा फुले आणि सामाजिक समता

"जोतिबा फुले यांनी तत्कालिन समाजातील काही समविचारी मंडळींच्या सहकार्याने २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी पुण्यात सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली."⁷ सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून महात्मा फुले यांनी प्रचलित समाजव्यवस्थेतील विषमतेवर प्रहार करून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी जनजागृती केली. "महात्मा जोतिराव फुले यांचे 'गुलामगिरी' हे पुस्तक म्हणजे जोतिरावांनी सुरू जेलेल्या विषमतेविरोधी आंदोलनाची नांदी होती."⁸ गुलामगिरी या ग्रंथातून महात्मा फुले यांनी प्रचलित समाजव्यवस्थेतील विषमतेचा खरपूस समाचार घेऊन त्यावर सडेतोडपणे टिका केलेली आहे.

'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथात महात्मा फुले सामाजिक समता आणि मानवतावादसंदर्भात म्हणतात की,

"निर्मिके निर्मिला मानव पवित्र | कमी जास्त सुत्र बुद्धीमध्ये ||
पिढीजात बुद्धी नाही सर्वांमधी | शोध करा आधी पुर्तपणी ||

धर्म राज्य भेद मानवा नसावे | सत्याने वागावे ईशासाठी ||
खिस्त, महंमद, मांग, ब्राम्हणांशी | धरावे पोटाशी बंधुपरी ||
निर्मिकाचा धर्म सत्य आहे एक| भांडणे अनेक कशासाठी ||⁹

"विद्येविना मती गेली | मतिविना नीती गेली |
नितीविना गती गेली | गतिविना वित्त गेले |
वित्तविना शुद्र खचले | इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ||"¹⁶

ईश्वराने अर्थात निसर्गाने मानवा-मानवात कोणताही भेदभाव केलेला नाही. मानवातील विद्वत्ता, सदगुण, दुर्गुण हे पिढीजात नसतात, असे असतांना धर्म, जात यावरून परस्परत कोणताही भेदभाव न करता राज्यकर्त्यांनी सर्वांशी समतेने व्यवहार करण्याचा सल्ला महात्मा फुले देतात. तत्कालिन समाजव्यवस्थेतील सामाजिक विषमता व अस्पृशतेस खतपाणी घालणाऱ्या प्रचलित प्रतिगामी दृष्टिकोणाचा अवलंब करण्याच्या वर्गावर टिका करतांना आपल्या अखंडादि काव्यरचनेत महात्मा फुले म्हणतात की,

" चांडाळ ब्राम्हण, मांगा दुर घरी | स्वतःपाणी भरी | अडावर ||१||
तान्हेने व्याकुळ जरी मांग मेला | दया ब्राम्हणाला येत नाही ||२||
मानवाचे व्देषे गर्व अभिमानी | जगात दुर्गुणी | कळसेटे ||३||
मांगांचे लग्नात दक्षणा ते घेती | सोवळयांनी खाती | जोती म्हणे ||४||"¹⁰

समाजातील तथाकथित प्रतिगामी वर्गाकडून अस्पृशांना एकिकडे हिनतेची वागणूक दिली जात होती, तर दुसरीकडे त्याच वर्गाकडून आर्थिक फायदा करून घेऊन त्यांची धार्मिक शोषण केले जात होते. यावर महात्मा फुले टिका करतात. यातून महात्मा फुले यांचा सामाजिक समता व मानवावादी दृष्टिकोण प्रतित होता. सामाजिक विषमतेला विरोध करतांना महात्मा फुले म्हणतात " निसर्गातील विषमता ही गुणवैशिष्ट्यांवर अवलंबून आहे. निसर्गव्यवहारात ती समजता येते. जातिव्यवस्था जन्मावर आधारलेली असून त्यामुळे तिचे समर्थन करता येत नाही."¹¹ वर्जव्यवस्था व जातिव्यवस्थेवर आधारित समाजव्यवस्था महात्मा फुले यांना मान्य नव्हती. कारण यामुळे समाजात श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेदाभेद निर्माण होऊन समाज दुभंगला जातो. म्हणून सामाजिक विषमतेचे मूळ असणाऱ्या वर्णव्यवस्था व जातिव्यवस्था नष्ट करण्याचा आग्रह महात्मा फुले धरतात. भारतात हजारो वर्षांपासून प्रचलित असणाऱ्या विषमतेसंदर्भात कटकारस्थान करणाऱ्या प्रतिगामी शक्तीवर टिका करतांना महात्मा फुले म्हणतात की, "ईश्वराच्या नावाने विषम समाजरचना करून धार्मिकपणाचा टेंभा मिरवणारे लोभी आर्य हे पशुपक्ष्यादी प्राण्यांपेक्षाही हिन दर्जाचे आहेत. कारण त्यांनी आपल्या सारासार विचार बुध्दीचा गैरवापर इतर माणसांना नाडून खाण्यासाठी केला आहे."¹²

महात्मा फुले आपल्या मृत्यूपूर्वी अनुयायांना मार्गदर्शन करतांना म्हणतात की, " बंधु-भो आपण खूप कार्य केले. दोन हजार वर्षात आपणाला जे मिळाले नाही ते येत्या ५० वर्षात खात्रीने मिळेल पण. तुम्ही पेशवाईत जसे गुरासारखे वागत होता, तसे न वागता वाघासारखे वागा. गायीप्रमाणे ज सायापुढे मान देऊ नका."¹³ दलित, शोषित, पिडीत अस्पृशांना आवाहन करतांना महात्मा फुले यांनी वर्तवणुकीत परिवर्तन करण्याचा सल्ला दिला. कणखर बना, परिवर्तन स्विकारा, अन्याय, गुलामिगी सहन करू नज तर क्रांतीसाठी तयार राहण्याचे आवाहन महात्मा फुले करतात. "ब्राह्मणी व वर्णश्रेष्ठत्वाचा पुरस्कार करणाऱ्या विचारप्रणालीला समतावादी शुद्र- विचारप्रणालीचा पर्याय देण्याचा पहिला प्रयत्न जोतिरावाने केला. त्यामुळेच ते त्यांच्या काळातील समतावाद्यांचे सर्वश्रेष्ठ अग्रणी ठरतात."¹⁴ प्रचलित समाजव्यवस्थेतील वर्णश्रेष्ठत्ववादी विचारसरणीवर सडेतोडपणे टिका करण्याचे कार्य सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनीच केले. त्यामुळेच सामाजिक समतेसाठी क्रांती करणाऱ्या सामाजिक क्रांतिकारकांचे महात्मा फुले हे अग्रणी ठरले. राजकीय सुधारणा आधी की सामाजिक सुधारणा आधी याबाबत महात्मा फुले म्हणतात की, राजकीय सुधारणा आधी सामाजिक सुधारणा व्हावी."¹⁵ थोडक्यात राजकीय सुधारणांचा फायदा समाजातील श्रेष्ठ-कनिष्ठ सर्वांनाच होण्यासाठी सामाजिक सुधारणेच्या माध्यमातून समाजात समानता प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे, असा आग्रह महात्मा फुले धरतात.

कर्मयोगी शिक्षणतज्ञ महात्मा फुले

तत्कालिन समाजव्यवस्था शैक्षणिक दुरावस्थेने ग्रासलेली होती. पर्यायाने शिक्षणाच्या अभावामुळे जनता सर्वत्र दृष्टचक्रात अडकलेली होती, यासंदर्भात महात्मा फुले म्हणतात की,

थोडक्यात तत्कालिन समाजव्यवस्थेतील जनतेच्या दुःख दारिद्र्याचे मूळ त्यांच्या अज्ञानात असल्याचे महात्मा फुले स्पष्ट करतात. हिंदुस्थानातील शैक्षणिक प्रश्नांसंबंधी चौकशी करून सुधारणा करण्यासाठी इ.स. १८८२ मध्ये ब्रिटिश सरकारने विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या आयोगापुढे साक्ष देतांना महात्मा फुले यांनी हिंदुस्थानातील शैक्षणिक समस्यांचा उलगडा केला. त्यांच्या या साक्ष मधुनच त्यांचे शैक्षणिक विचार अधिक स्पष्ट होतात. प्राथमिक शिक्षणासंबंधी हंटर आयोगाला साक्ष देतांना महात्मा फुले म्हणतात की, "सरकारने जनतेच्या प्राथमिक शिक्षणाकडे अधिक लक्ष द्यावे. जनतेमध्ये प्राथमिक शिक्षण काही वयोमर्यादेपर्यंत सक्तीचे करावे. निदान बारा वर्ष वयोमर्यादापर्यंत तरी करावे."¹⁷ प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्याचा आग्रह शिक्षणप्रसाराच्या उद्देशाने महात्मा फुले यांनी केला. महात्मा फुले यांचा हा विचार स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने 'सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण' देऊन अंमलात आणलेला आहे. यावरून महात्मा फुले यांच्या विचारांची प्रासंगिकता स्पष्ट होते. आपल्या निवेदनात महात्मा फुले पुढे म्हणतात की, "उच्चवर्णांच्या शिक्षणावर खर्च करण्यामागे सरकारची जी अपेक्षा आहे की, हे लोक खालच्या स्तरातील लोकांपर्यंत शिक्षणाचा लाभ पोचवतील, ती अनाठायी आहे. सरकारने स्वतःच दलित शोषितांच्या शिक्षणाची जबाबदारी स्विकारली पाहिजे. ग्रामीण क्षेत्रात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, व्यवहारोपयोगी अभ्यासक्रम आखले जावेत आणि शिक्षण पूर्ण झाल्यावर शुद्रातिशुद्रांना अग्रक्रमाने नोकऱ्या द्याव्यात."¹⁸ केवळ उच्चवर्णांच्या शिक्षणावर अधिक खर्च करण्यात काहीच अर्थ नाही. कारण या वर्गांने शिक्षण स्वतःपुरते मर्यादित केलेले आहे. म्हणून गरिब, शोषित, दलिताना व्यवहारोपयोगी शिक्षण देऊन त्यांना आत्मनिर्भर करण्याचा आग्रह महात्मा फुले धरतात.

हंटर आयोगास दिलेल्या निवेदनात महात्मा फुले म्हणतात की, "शाळा कॉलेजातून जेवढे देशी लोक शिकून बाहेर पडतील त्या सर्वांनाच नोकऱ्या मिळणे कठीण असते. म्हणून अभ्यासक्रमात तांत्रिक व व्यवहारोपयोगी शिक्षणाचा अंतर्भाव असावा."¹⁹ केवळ नोकरीसाठी शिजज ही संजल्पना महात्मा फुले यांना मान्य नव्हती. म्हणून तांत्रिक व व्यवहारोपयोगी शिक्षणावर भर देऊन नागरिकांना केवळ नोकरीपेक्षा स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देऊन स्वयंपूर्ण बनविण्याचा आग्रह महात्मा फुले धरतात. स्त्री शिक्षणाबाबत महात्मा फुले निवेदनात म्हणतात की, "स्त्रियांमध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार आणखी मोठ्या प्रमाणावर होईल अशाप्रकारच्या उपाययोजनांना संमती द्यावी."²⁰ स्त्रियांना शिक्षण दिल्याशिवाय समाजात परिवर्तन होणे शक्य नाही, हे महात्मा फुले यांनी ओळखले होते. म्हणूनच त्यांनी स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा आग्रह हंटर आयोगाकडे केला. महात्मा फुले यांनी हंटर आयोगास दिलेल्या निवेदनात ज्या शैक्षणिक बाबींचा समावेश केला त्यातून त्यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोण स्पष्ट होतो. त्यांनी केवळ विचार मांडले नाहीत तर ते विचार अंमलात आणले देखील. त्यांनी मुली, अस्पृश, दलित यांच्या शाळा सुरू करून शिक्षणाचा प्रसार करण्यात महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. "महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याचा उद्देश लोकांना जेवळ साजर बनविजे हा नव्हता, तर बहुजन समाजात आपल्या हक्कांबद्दल जागरूकता निर्माण करणे, त्यांच्या गुणांचा विकास घडवून आणणे हा होता."²¹ थोडक्यात बहुजन समाजाचे स्वत्व जागृत करून त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास घडवून आणण्याचा मार्ग शिक्षणातून जातो, हे महात्मा फुले यांनी ओळखलेले होते. म्हणून शिक्षणाच्या प्रसारावर अधिक भर देण्याचे मौलिक कार्य महात्मा फुले यांनी केले. "महाराचं गाणं, कुणब्याचं दाणं, बामनाचं शिकणं."²² ही तत्कालिन म्हण महात्मा फुले यांनी विचार व कर्तृत्वातून परिवर्तित करण्याचे महान कार्य केले, यातूनच त्यांचे मोठेपण सिद्ध होते. थोडक्यात महात्मा फुले यांचा दृष्टिकोण मानवावादी, विज्ञानवादी व पुरोगामी होता. या दृष्टिकोणातून त्यांनी समाजपरिवर्तन करण्याचा सकारात्मक प्रयत्न केला.

निष्कर्ष

1. महात्मा फुले यांनी स्त्री-पुरुष समानतेचा स्विकार व प्रसार केला.
2. महात्मा फुले यांनी स्त्रीमुक्तीची द्वारे खुली केली.

3. महात्मा फुले यांनी स्त्रियांना शिक्षणाची द्वारे खुली करून त्यांना गगनभरारी घेण्यास सज्ज केले.
4. महात्मा फुले समतावाद्यांचे सर्वश्रेष्ठ अग्रणी होते.
5. महात्मा फुले यांनी राजकिय सुधारणांपेक्षा सामाजिक सुधारणांना अग्रक्रम दिला.
6. महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार प्रासंगिक आहेत.
7. तत्कालिन समाजव्यवस्थेत परिवर्तन करण्यामध्ये महात्मा फुले यांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली.
8. महात्मा फुले हे कर्मयोगी विचारवंत होते.
9. महात्मा फुले हे कर्मयोगी शिक्षणतज्ञ होते.
10. महात्मा फुले यांचे एकुणच विचार आधुनिक काळात प्रासंगिक आहेत.

संदर्भ सूची

1. गाटाळ डॉ. साहेबराव, आधुनिक भारतीय विचारवंत, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, जून १९९९, पृष्ठ क्र.५८.
2. नांदेडकर प्रा.डॉ.व.गो., राजकिय विचार आणि विचारवंत, डायमंड पब्लिजे शन, पुणे, प्रथमावृत्ती, जानेवारी २०११, पृष्ठ क्र.२७५.
3. पाटील डॉ.वा.भा., आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती २००९, पृष्ठ क्र.३३५.
4. शिंदे ज.रा., डायनामिक्स ऑफ कल्चरल रेव्होल्युशन-नाईन्टीन्थ सेंच्युरी महाराष्ट्र, अंजठा पब्लिकेशन, दिल्ली, १९८५, पृष्ठ क्र. ९९ ते १००.
5. उपरोक्त ०३, पृष्ठ क्र.३३५.
6. राठी डॉ.शुभांगी दिनेश, महाराष्ट्रातील सामाजिक-राजकिय चळवळी व प्रशासन, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती, जुलै २०१४, पृष्ठ क्र.१२.
7. डॉ.निकुंभ दिलीपसिंह, डॉ.तुंटे विजय, महाराष्ट्रातील राजकीय व सामाजिक चळवळी, प्रशांत पब्लिजे शन, जळगाव, प्रथमावृत्ती, जुलै २०१४, पृष्ठ क्र.१७.
8. नरके हरी (संपादक), महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहु चरित्र्य साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००६, पृष्ठ क्र.१४९.
9. उपरोक्त ०६, पृष्ठ क्र.१४.
10. उपरोक्त ०८, पृष्ठ क्र.१७६.
11. उपरोक्त ०२, पृष्ठ क्र.२७८.
12. किर धनंजय, मालशे स.गं.(संपादक), महात्मा फुले समग्र वाःडमय, महाराष्ट्र शासन मुंबई, १९६९, पृष्ठ क्र.३७२.
13. माळी डॉ.मा.गो., क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले,आशा प्रकाशन, गारगोटी, १९८१, पृष्ठ क्र. १११.
14. भोळे डॉ.भास्कर लक्ष्मण, आधुनिक भारतातील राजकिय विचार, पिंपळापुरे अँड क.पब्लिकशर्स, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती, जून २००३, पृष्ठ क्र. ८०४.
15. उपरोक्त ०२, पृष्ठ क्र.२७९.
16. उपरोक्त ०६, पृष्ठ क्र.१४.
17. उपरोक्त ०८, पृष्ठ क्र.६६ ते ६७.
18. उपरोक्त १४, पृष्ठ क्र.८००.
19. उपरोक्त ०१, पृष्ठ क्र.४१.
20. कित्ता, पृष्ठ क्र.४१.
21. उरोक्त ०३, पृष्ठ क्र.३३६.
22. उपरोक्त ०८, पृष्ठ क्र.२०७.